

Pudemeid baltisakslaste igapäevasest kirjalikust eesti keelest XVIII–XX sajandil

REET BENDER

Selle artikli pealkiri võiks olla ka „pudemete pudemeid”, sest baltisakslaste igapäevase eesti keele kirjanekute teema on kaunikesti uurimata ning paljuski tulevad need pudemed päevavalgele juhu- või kaasuvate leidudena ja on päevavalgele tooja nägu, sõltudes uurija teemadest ja allikatest. Tutvustan ja käsitlen leide, mis siinkirjutaja ette on sattunud. Ühtlasi teen katse neid süstematiseerida ning ajaliselt järjestusse seada.

Kirjanduslikku mitmekeelsust on uuritud mitmel puhul. Ajalises vaates ülevaatliku pildi Baltikumis toimunud ja toimuvast leiab 2023. aastal ilmunud ajakirja *Journal of Baltic Studies* erinumbrist „Entangled languages in the poetry of the Baltic countries” („Põimunud keeled Baltimaade luules” (kd 54, nr 4)), mille toimetajaks oli Liina Lukas. Baltisakslaste harrastatud poolsaksakeelset ehk makaroonilist luulet käsitleti nii karnevalilikkuse kui ka identiteedikandjaks kujunemise võtmes (Aabrams 2023; Bender 2023). Varasematest baltisaksa makaroonilise luule käsitlustest tuleb esile tõsta Ilse Lehiste (2000 [1965]) ja Maie Kalda (2000) kirjutatuid. Uuritud on ka mitmekeelsuse tõlkimise viise baltisaksa kirjanduse eestindustes (Verschik, Saagpakk 2023) ja mitmekeelsuse ilminguid baltisaksa anekdootides (Jänes 2024).

Baltikumi ajaloolise kirjandus- ja kultuurivälja mitmekeelsusest lähtub, katsudes seda ühiselt ja läbipõimitult esitada, ka kaheksaköitelisena kavandatud Balti kirjakuultuuri ajalugu. Sellest on praeguseks jõudnud ilmuda esimene osa (Lukas 2021), järgmised on peagi tulekul. Toonasel mitmekeelsel kirjandusväljal ei märkinud keeled „mitte esmajoones rahvuslikke, vaid pigem stilistilisi vahekordi: kirjakuultuuri kõrgstiilne osa oli saksakeelne, madalstiilne osa eesti- ja lätikeelne” (Undusk 2011: 561) ja „kui eestlased tahtsid pöörduda haritud publiku poole, siis kirjutasi nad enamasti saksa keeles, kui sakslased kirjutasi harimata rahvale, siis tegid nad seda eesti või läti keeles”, mis tähendas, et „kohalik saksa- ja eestikeelne kirjandus toimisid ühe ja sellesama kultuurimälu vahendusel, ehkki erinevate funktsionaalsete rõhkudega, ning et ka tänase eesti kirjanduse mälu on oma vanemas osas suuresti saksakeelne” (Undusk 2008: 94).

Selle artikli eesmärk ei ole siiski suhestuda kirjandusliku mitmekeelsuse alase diskussiooniga, vaid vaadelda kultuurilooliselt baltisakslaste suulise ja argikasutuses olnud eesti keele kirjalikule kujule jõudnud kajastusi, nagu need nähtuvad paljuski juhuleidudena eri allikates. Ühtlasi on lootus tuua käibesse unustatud autoreid ja allikaid ning ärgitada teisi uurijaid samalaadseid kõrval- ja juhuleide esitlema. Nii võiks tekkida täielikum pilt omaaegsest eri rahvusgruppide läbikäimisest. Siegfried von Vegesacki „Balti tragöödiast” (2009 [1935]) tuntud klaasseina kujund, mis

eristas eri rahvusi ja seisusi, oli loomult rohkem klaassõel, millest mahtus läbi hulganisti kultuurilisi ja keelelisi laene, nii et argieluliste kontaktide hulk oli tihe ja mitmekesine. Ja nagu nendib Jaan Undusk „Balti tragöödia” eestikeelse tõlke saateesises, tuleks Vegesacki lugemise järel lugeda temaga populaarsuselt ja teoste tüseduselt võrreldava XIX sajandi baltisaksa kirjamehe Theodor Hermann Panteniuse romaani „Üksi ja vaba” („Allein und frei”, 1875, e k 1910–1911): „Mõlemas teoses mängivad tähtsat rolli lätlased, Panteniusel kui võimalikud elu- ja koostööpartnerid, Vegesackil kui seisusliku „klaasseinaga” eraldatud kodukari. Võetagu pärast Vegesacki ette vana Pantenius ning baltisaksa maailmapildi kaks poolust saavad paika.” (Undusk 2009)

Pudemeid eesti keele omandamisest baltisakslastel

See, et igapäevases sfääris pruukisid baltisakslased ka maakeelt, on teada erinevatest uurimustest (vrd Wilhelmi 2008: 128–129; Whelan 1999: 167) ja näiteid selle suulise kasutamise kohta leiab uuemast ja vanemast ajast rohkelt. Ühelt poolt oli tegu maakeele ehk eesti *resp.* läti keele kasutamisega igapäevases suhtluses, teisalt aga kohalikest keeltest pärinevate laenude ja tsitaatsõnadega, mida balti „keeltepaabelis” (Bender 2021) ka saksakeelsesesse kõnmesse pikiti. Ühe katuse all elasid erinevad seisused ning ka keeled ja rahvad ja toimis situatiivne funktsionaalne mitmekeelsus. Ilmselt tuntuim sellekohane näide on Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupeli nending: „Nii võib vahel maaoludes kuulda koguni isikuid, kes mitte pööbli hulka, vaid kogunisti õpetlaste klassi kuuluvad, ütlemas: „er fuhr mit einem W a n k e r in den K a s i k u m M a r j a d z u sammeln.”” (Hupel 1795: XIX).

Sakste lapsed omandasid, viibides esimestel eluaastatel palju kohalikest teenijate seas, esimese keele, nn ammede keelena (sks *Ammensprache*) eesti *resp.* läti keele. XVIII ja XIX sajandil oli valdav praktika, mille kohaselt ülemkihi naised küll sünnitasid lapsed, kuid nende eest hoolitsemine imiku- ja väikelapsepõlves oli rohkem teenijaskonna ülesanne (vrd Plath 2011: 154). Visamalt säilis selline komme aadli seas, seevastu kodanlikus miljöös ja linlikus keskkonnas kadus see järk-järgult XX sajandi alguses. Siiski oli teenijate olemasolu vähegi järjel olevates perekondades tavaline. Selline loomulikult vältimatu keeleõpe polnud eesmärgistatud, vaid jootus elukeskkonnast – eesti keele alal omandati eesti keel, läti keele alal läti keel. Ja kui juhtuti elama Peterburis, siis oli esimeseks keeleks tihti vene keel. Balti pastorisuguvõsast pärineva ja Peterburis sündinud Ingeborg Kentmanni (1916–1989) esimesteks keelteks olid kodune saksa ja lapsehoidja vene keel, sellal kui tema sajandi alguses veel Eestimaal sündinud vanemal õel-vennal konkureerisid omavahel saksa ja eesti keel:

Kui Ruth hakkas rääkima, õppis ta ära mõlemad keeled korraga – vanematega rääkis ta saksa keeles, teenijatega eesti keeles. Tema eeskujust nakatunult harjus nüüd ka Hans oma emakeelt omandama, siiski kippus ta ikka veel meelsasti eesti keeles kõnema. (Kentmann 1980: 31)

Teenijate keskel veedetud põnnipõlvele järgnesid aastad koduõpetajate käe all. Sellise lapsest peale valitseva mitme keele ristumise klassikaliseks kirjanduslikuks kajastuseks ja kokkuvõtteks on Teise maailmasõja järgse Saksa kirjanduse ühe edukaima naisautori, Tartus sündinud Else Hueck-Dehio (vt tema kohta: Schilling 2020) tuntud jutustus „Topsy’s sonderbare Liebesgeschichte” („Topsy iseäralik armulugu”).

Esialgu kasvas Topsy oma vanemate mõisas nii, nagu lugematud noored tütarlapsed tol ajal kasvanud olid. Eesti lapsehoidja äiutas teda oma prinkidel käsivartel esimesesse unedesse. Poolsaksa *bonne* harjas tal juukseid ja pesi tal käed, kui teda liivahunnikus mängimast lõunale kutsuti. *Bonne* kuivatas ka ta pisarad, kui tema suured vennad jälle kord ponide seljas „seitsme mäe ja mere taha” minema ratsutasid, pööramata tähelepanu käed õieli ahastavale tagatipsule. Siis tuli saksa guvernant, preili Magnus, kes tõsiduse ja rangusega Topsy hariduse nimel vaeva nägi, talle käesuudlemist ja teisi hästikasvatatud lapsele kohaseid viisakaid kombeid õpetas. [...] Lõpuks tuli veel *mademoiselle* Šveitsist, parleeris prantsuse keeli nagu vidistav aedlehelind, keeras endale õhtuti papiljotid ümber pisikese tumedajuukselise pea ja lõhnas ainuomaselt maikellukeste järele. (Hueck-Dehio 1956: 6–7).

Sellise keeleliselt kireva keskkonna ilmestamiseks on autor teksti lisanud ka paar markeeringut: peale prantsuskeelse *mademoiselle*’i ja baltisaksa keelepruugile omase, nn vanaisadeaegsele prantsuse keelemõju markeeriva verbi *parlieren* (vrd Bender 2021: 54) esineb tekstis ka pere noorimat tähistav eestilaenuline *Tagga-tips*. Kujul *Tagatip* on see olemas 1987 ilmunud Berend von Nottbecki sõnastikus „1001 Wort Baltisch” (Nottbeck 1987: 90), tähendades pere pesamuna, sõna oli olnud tuntud Eesti- ja Liivimaal ehk siis eesti keele alal. Olemas on see aga kohati praegugi – veel ka Baltikumis sündinud või sõjajärgsete baltisaksa põlvkondade koduses keeikasutuses. Nottbecki väike sõnastik (103 lk), mis kajastab viimase Baltikumis üles kasvanud baltisakslaste põlvkonna kõnekeelt, ei pretendeeri küll ilmtingimata teaduslikule täpsusele ja sealt võib leida ka kohati kaheldavaid etümoloogiaid. Ometi annab see ühisloomelise – „kaastööliste nimekirja nõuaks eraldi raamatut” (Nottbeck 1987: 13) – pildistuse Teise maailmasõja eelsest baltisaksa keelepruugist. Nottbeck iseloomustab oma kogumikku „kadunud aja ja kaduva keelelise eripära meenutamise leksikaalse festivalina”, nentides, et see keelepruuk pole muidugi enam kommunikatsioonivahend. Sõnastiku tekkimise ajendiks olnud tema sõnul aga „juhuslik, osaliselt amüseeritud, osaliselt nostalgiline tuju lasta meie kunagisel kõnekeelel selle skurriilsetes ja õrnades, markantsete ja võõrapäraselt tuttavates väljendites taas ilmuda” (Nottbeck 1987: 5). Nottbeck nendib ka eesti, läti ja vene lapsehoidjate mõju, mille tulemusena tekkis „muidugi hulk originaalseid uusi sõnu” – mis aga jäid pigem lastekeelde ja jõudsid harvem üldisesse kõnekeelde välja, kuid „kunas ja kus nii läks, on keeruline välja selgitada” (Nottbeck 1987: 11). Sõna *Tagatip* või *Tagga-tips* näikse aga olevat üks neist, mis jõudis üldisesse kõnekeelde.

Et ilukirjandusliku üldistuse alusmüüri nõnda loodetavasti suurema tõeväärtusega toestada, võiks ülaltoodud ilukirjandusliku mitme keele ristkasutuse

näite kõrvale sobida ka üks memuaarne tagasivaade lapsepõlve keeleolukordadele, nagu neid on meenutanud Järvakandi mõisaomaniku pojana kasvanud baltisaksa kirjanik Otto von Taube (1879–1973):

Ma mäletan veel aega, kui ma veel täiesti teenijate seas elasin, nõnda et eesti keel oli mulle kodusem kui saksa keel. Lisaks vanale lapsehoidjale tegeles minuga eriti üks blond teenijatüdruk Madli (Magdalena); ta oli noor ja värske; veel praegugi seisab ta mu silme ees roosa kleidi ja mitmes reas kuldpruunide klaashelmestega kaela ümber. Mulle ta meeldis, kuna ta oli lõbus ja oskas mind hästi lõbustada. Hiljem jäi eesti keel mulle võõramaks, siiski on mul veel meeles, kuidas ma juba palju suuremana koos ühe paljasjalgse linalakast eesti poisiga majast mitte kaugel oleval karjamaal, kus kasvasid ka lepad, lammaste järel jooksin ja mängisin. Ma justkui mäletaksin, et ta oli Pepiku talust ja oli mu piimavend. Veel enne kolmeseks saamist võtsid mu vanemad majja minu kasvatajaks preili Christophi, pastoritütret. [...] Mulle tundus ta võrreldes mu varasema ümbrusega rangena, küllap olin ka nõrduinud, et ei täitnud igat mu soovi, nagu mind hellitavad teenijad, hoidja ja muu teenijaskond. Ta suhtus minusse teatava põhimõttelisusega, ning minu „kroonprintsipositsioon” majas teda ei kõigutanud. (Taube 1944: 9)

Sellise isikliku idüllil tulemustele koolipingis andis oma üsna karmi hinnangu aga Kuramaal Liibavis sündinud, Miitavis gümnaasiumi lõpetanud, Liivimaal Tartus ülikoolis filoloogiat õppinud ja kõigis kolmes provintsis kooliõpetaja ning -juhatajana tegutsenud Carl Hoheisel (1823–1877). Ta otsis oma laia pedagoogilise kogemuse pealt ja kaunistest puristlikust vaimust kantuna selgitust olukorrale, kus Balti provintsid on

hulk Saksamaal täiesti üldiselt teatud ja tuntud sõnu, kõnekäände ja väljendeid [...] peaaegu täiesti tundmatud või – juhul kui mõni haritud inimene on nende peale mõnes Saksamaal välja antud saksakeelses raamatus sattunud ja konteksti järgi neist aru saanud – meil mitte kasutusel või mitte levinud, nõnda et näiteks kooliõpetajal tuleb koolis selleks, et loetud tekstist üldse aru saadaks, esmalt hulk saksakeelseid sõnu ära seletada. (Hoheisel 1860: 5)

Ta põhjendab baltisaksa keelepruugile omast võõrsõnalembust saksa keele vähese oskusega:

Siinne sakslane tunneb end saksa keele nii lõputult rikka keelevaramu vaid üsnagi väikeses osas kodus olevat, mistõttu ta tarbetult nii tihti haarab võõrsõna järele, [...] mis, pärinegu see siis prantsuse, vene, ladina või ka eesti või läti keelest, on talle tuttavam ja suupärasem kui sellele vastav saksakeelne sõna (Hoheisel 1860: 5).

Baltisakslaste vähene saksa keele oskus tulenenud Hoheiseli arvates ühelt poolt isoleeritud geograafilisest asendist, teisalt aga pidevast kokkupuutest teiste keeltega, mistõttu korraldumine kooli keeletundides olevat keeruline, kui mitte võimata:

Balti lapsed ei õpi esimese keelena mitte saksa keelt, vaid hoopis eesti ja läti keelt teenijaskonnalt, hiljem õpetatakse lastele prantsuse keelt. [...] Teisalt on sakslased maakeeltest sisse piiratud – ja nii mõnigi haritud sakslane ise, näiteks kirikuõpetaja, on juba oma ameti poolest sunnitud oma elus palju rohkem eesti või läti kui saksa keelt rääkima ja kuulma. Lisaks tuleb veel vene keel, mis samuti ja mitte väikest mõju meie emakeelele avaldab. Sakslased Baltikumis ei oska ühtegi keelt õigesti, [...] kõige vähem õpitakse siin emakeelt põhjalikult ja õigesti ning enamik kõneleb elu otsa saksa keelt sama valesti ja viletsasti nagu prantsuse keelt, eesti või läti keelest rääkimata. [...] Meie noorsoo seas valitseb tõeline Paabeli segadus, kus kool vaid suurima vaevaga suudab mingil määral korda luua, kuid mida vaid harva on võimalik täiesti kõrvaldada. (Hoheisel 1860: 3–5)

Eesti keele mõju pidas Hoheisel millegipärast hullemaks kui läti keele oma – ja seda mõju olevat baltisakslaste keeles enim eest leida Eestimaa provintsis, põhjuseks geograafia ning ajalugu. Võimalik, et põhjuseks oli sakslaste väiksem arv eesti keele alal, mistõttu mõjud olid suuremad. Võõrmõjude poolest teisel kohal olnud Hoheiseli järgi igatahes Kuramaa, mis piirnes Ida-Preisimaaga, kus „kõneldakse kõige inetumat saksa keele dialekti”, ja Leedu aladega, kus „haritute seas saksa element pea täielikult kaob”. Puhtaima keelega provintsi tiitli pälvis Hoheiseli (1860: 6) arvates Liivimaa – ehkki selle põhjaosasgi asus ju eesti keele mõjualas.

Akadeemik Ferdinand Johann Wiedemanngi nentis, et üsna vähesed sakslased mõistavad õigesti kõneleda, ning tunnistas endagi libastumisi, vähemalt suulises kõnes:

Isegi kohalike saksa literaatide seas pole palju neid, kes näiteks „bringen” ja „holen”, „stellen“, „setzen” ja „legen” – „herum” ja „umher”¹ ning mõnda muudki alati õigesti kasutaksid. Ka ma ise ei julge ennastki nende väheste hulka rehkendada, vähemasti mitte s u u l i s e s kõnes, kus kõrv on igapäevase vigadesumina peale tõntsiks jäänud ja vähem tähele paneb, kui paremini treenitud silm kirjaliku keele puhul. (Wiedemann 1854: 94)

Hoheiseli traktaadi ilmunise aastal Tallinna toomkooli saksa keele ja usuõpetajaks saanud riigisakslane Carl Sallmann (1837–1904), kes kuni 1886. aastani völdanud koolitöö kõrvalt võttis pika perioodi kestel uurimise alla Balti provintside saksa keele grammatika ja leksika (Sallmann 1872, 1873, 1877, 1880, 1887), vormistades oma vaatlustulemused ka doktoritööks, leidis seevastu baltisaksa keele olevat „omapärase, terve, värske, täies lehes oleva oksa saksa keelepuul”, mis polevat aga siiski tingitud „soodsatest oludest, vaid pigem [...] saksa loomu ja hariduse tublist ning sitkest jõust”. Samas ei leia ta, et kohalikud omapärad, mida ta dialektiks nimetab, „puudulikud või kogunisti vigased” olla võiksid, sest omapära olevat alati „märk jõust”. Küll pidavat aga keeleõpetajate ülesandeks koolides olema hoolitseda selle eest, et „püsiks õige vahekord dialekti ja raamatukeele vahel” (Sallmann 1880: 5–8).

¹ 'tooma'; 'panema'; 'ringi' erinevate tähendus- ja stiilinüanssidega.

Eestima sakslaste suulise keelekasutuse enesestmõistetavat kirevust möönab ka Taube ja kõneleb vaevast selle tasandamisel, nimetades oma koduõpetaja ühe õppe-meetodina vendade Grimmide muinasjuttude ümberjutustamist:

Meie Tallinna linnakodanike saksa keel kubises alamsaksa ja eesti päritolu sõnadest, valitses piiritu lugupidamatus artikli suhtes ja kõik eestimaalaste häälduse eripärad torkasid veel tugevamalt esile, kui seda aadli ja literaatide – nii kutsuti meil ülikooli-haridusega kodanlasi – keeles kuulda võis. [...] Meie kohaliku kõnepruugi vead roogiti kõik välja, eestimaalaste poolt nii meeleldi „allaneelatud” sõnalõpud tuli kuuldavalt välja hääldada. Me ei tohtinud öelda *Grabn*, vaid *Graben*, *Vogl*, vaid *Vogel*. Võimalikult riigisaksapäraselt tuli hääldada *ei* ja *eu*, taunimisväärne oli öelda *Eijer* – aga mitte *Eier*, ja *Feujer* – mitte *Feuer* [...] Ei tohtinud langeda artikliteta eesti keelde, öelda *Sonne schien* või *Wolf sprach*, vaid *die Sonne schien* ja *der Wolf sprach*. (Taube 1944: 163)²

Kuid kohaliku keele oskust peeti enesestmõistetavaks ka teenijate vaates ja ehk kangemaltki ja kauem kui sakste omas. Kui väikelapsena Eestisse jõudnud Ingeborg Kentmann esialgu eesti keele mitteoskamise pärast teenijate naeru alla sattus, siis meenutab mitteaadlikust mõisaomaniku järeltulija Ernst Turmann (1892–1976) oma perekonna faktootumi, vana lapsehoidja Anne kognitiivset dissonantsi uute aegade järgnevalt:

Astunud 16-aastasena mu vanavanemate teenistusse, anti ta hiljem mu emale kaasa, toeks noorele kogenematule abielunaisele. Anne elas meie majas igivanaks, omandades aina enam privilegeeritud seisundit. Tal oli koguni oma tuba, mida tal ei tarvitsenud teiste teenijatega jagada. Isegi ema, kes oli harjunud oma suurt majapidamist küllaltki autoritaarselt juhtima, tundis Anne ees teatud respekti. Aeg-ajalt tavatses vana Anne kööki inspekteerida ja pottidesse kiigata, seejuures enamasti täheldades, et me sööme liiga rikkalikult. Tema kriitika väljendus tavaliselt küsimuses: „Kas täna on külalisi oodata?” Seejuures ei olnud söök tänapäeva mõõdupuu järgi sugugi rikkalik, pigem võinuks seda nimetada tagasihoidlikuks. Ka muus osas tuli ette nii mõndagi, mis Anne tunduvalt vanema maailmapildiga kokku ei sobinud. Nii ei suutnud ta näiteks mõista, et mu vanema venna lapsed, kes elasid Peterburis, ei rääkinud eesti keelt. „Millal õpetatakse lastele selgeks keel, mida kõik lapsed mõistavad?” oli tema pidev etteheide. Tema põlvkonnale oli eesti keel „maakeel”, mõistetav kõigile sellel maal. Kes seda ei osanud, oli võõras. Anne on maetud meie suguvõsa hauaplatsile Tallinnas. (Turmann 1992: 7)

² Tähendused eesti keeles vastavalt: 'kraav', 'lind', 'munad', 'tuli', 'päike paistis', 'hunt ütles'.

Suulise keele kirjaliku kasutuse süstemaatikast – pudemepõhiselt

Milline võinuks olla baltisakslaste igapäevane eesti (või ka läti) keel kirjalikul kujul? Mis laadi tekstiga võis olla tegu? Kes kellele, miks ja mida kirjutas: kas sakslane sakslasele või kellelegi kolmandale või sakslane eestlasele? Suulise kõne näidete põhjal sõandan väita, et valdavalt võis tegu olla isikliku ja argisuhtluse kontekstiga osana Balti provintsidest tavaks olnud funktsionaalsest ja situatiivsest mitmekeelsusest. Pigem esindavad sellised varasemad kasutusnäited argisuhtluse konteksti – niipalju, kui seda mulle on ette sattunud. Kuna see on vähe uuritud teema, ei saa aga väita, et neid ja teiselaadilisi tekste poleks olemas või poleks olemas olnud, kuid muist on kindlasti veel üles leidmata või lähemalt käsitlemata. Ja kindlasti on küsimus ka säilimises: mis laadi tekstid ja paberid alles jäid, miks jäid või miks ei jäänud? Juhuslikku ja argist laadi kirjavahetust või kirjapanekuid pigem ei säilitatud või see ei säilinud. Kui isegi Otto von Taube esivanema itaaliakeelne kirjavahetus praktilise vajaduse ohvriks langes, mis siis rääkida veel eestikeelsete argikirjapanekute pudemeist:

Samettoa suveks koipulbriga üle puistatud eesriided pannakse akende ja uste ette, kärbselõikid võetakse kroonlühtrite ja vana kella ümber ära, topeltaknad pannakse ette ja kleebitakse kinni. Sest siin maal ei avata talvel aknapooli kunagi, tuulutamiseks piisab klappaknast, mis tehakse igal hommikul igas toas ivakeseks ajaks lahti. Muidu kleebitakse aknad õhukindlalt kinni, kiti või kliisterdatud paberiribadega. Selleks lõigutakse vanu arveid, vanu kirju. Kahjuks sattus sel otstarbel – mu paberit põlgava vanaema otsusel – käärde alla ka vana härra von Staali itaaliakeelne kirjavahetus. Seeläbi kadus meie kõigi jaoks teadmine tema õpetatud ja ilmalike sidemete kohta Bolognaga. Õnneks jäi alles tema Šveitsi kirjavahetus, kuna see oli kirjutatud meile arusaadavates keeltes – prantsuse ja saksa keeles – ja oskasime seda seetõttu lugeda ning ka mu isa mõistis juba varakult selle väärtust hinnata, nii et see ei langenud vanaema käärde ohvriks. [...] Topeltakende vahedesse asetati külma vastu kaitseks vatipolstrid; meie neid muidugi kirevate paberlilledega ei kaunistanud, see-eest lebasid neil siin-seal surnud kärbsed, millega tuli lihtsalt leppida. Sisemistele aknalaudadele pandi seltskonnaruumides vateeritud polstrid, mis olid üle tõmmatud sama riidega kui istemööbel ruumis, neid kutsuti eestikeelse nimega „karrud”. (Taube 1944: 101)

Kust siis võiks leida baltisakslaste formuleeritud eestikeelseid pudemeid? Kui baltisaksa keelepruuki kirjalikul kujul leidub eelkõige erakirjavahetustes, ilukirjandustekstide dialoogipartiidest ja ajalehtede kuulutuskülgedel (vrd Masing 1923: 83), siis näikse teatud määral sama käivat ka nende kõneldud eesti keele kohta. Küsimus võiks olla aga ka: miks kasutati kohalikku maakeelt? Ja vastus võiks etteütavalt kõlada – vähemalt siinkirjutajani jõudnud näidete osas (lisaks lihtsalt vajadusele): esiteks **kohaliku koloriidi** ja **nostalgia** mõttes. Selle kohta leidub näiteid baltisaksa kirjandusest ja memuaristikast, eriti pärast Teist maailmasõda, kui see kandis peale teatava nostalgilisuse ka informeerivat rolli: kuidas meie maal vanasti elati. Teiseks kasutuselaks võiks olla olnud isiklik ja **omavaheline** kirjavahetus, soov omainimeste

vahel **koduselt suhelda**. Viimast toetab oletamisi paralleel ka alamsaksa keele või selle riismete kasutamise praktikaga, millele mitmete teiste ja hilisemate autorite kõrval viitab ka August Wilhelm Hupel, kirjutades: „Viimase paarikümne aastaga on alamsaksa keel küll väga moest läinud, kuid siiski kõneldakse seda tihti sadamalinnades, ka maal paljudes majapidamistes. Kes oma tuttavatega õige koduselt juttu puhuda tahab, kasutab selleks üsna tihti alamsaksa keelt.” (Hupel 1774: 147)

Kolmandaks kasutuspõhjuseks võiks olla mitte lihtsalt vajadus, vaid ka **tungiv vajadus või protesti märk, sala- või koodkeel**. Sala- või koodkeele märki kannavad endas näiteks baltisaksa üliõpilaskorporatsiooni Curonia kaks lipukirja, mis mõlemad on Kura maakeelsed ehk siis lätikeelsed ja toonases kirjaviisis: *Sirds Kursemneeka Gods* (sks *Das Herz ist des Kurländers Ehre* 'süda on kuramaalase au') ja *Tam draugam draugs* (sks *Dem Freunde Freund* 'sõbrale sõber'). Curonia ametlik asutamisaasta taasavatud Tartu ülikooli juures oli 1808. aasta, kuid lipukirjad olid vanemad ja sajandi esimestest aastatest, mil nii Jenas, Göttingenis kui ka Heidelbergis kuramaalased Curonia nime alla koondusid (Hiio 2007: 51–55). Saksa- või ladinakeelse lipukirja traditsiooni kõrval viitab lätikeelne lipukiri veelgi varasemale, XVIII sajandi keskpaigast Saksa maades levinud üliõpilasordude traditsioonile, mille organisatsioonilised eeskujud peitusid vabamüürluses (vrd Krause 1979: 43–48). Sellele lisandub neljandana kindlasti nii siin kui ka hiljemgi keele kui **ühendava elemendi** ühisosa rõhutav aspekt.

Pudemeid suulise keele kirjalikust kasutusest

Alljärgnevalt liigume ajas tagantpoolt ettepoole ülalnimetatud kategooriatesse kuuluvate näidete varal. Alustuseks ja XVIII sajandi eesti keele – ja nimelt kõnekeele kui kohaliku koloriidi suuliseks näiteks võiks olla eesti näitekirjanduse vundamenti kuuluv August von Kotzebue 1789. aastal ilmunud näidend „Isalik ootus” („Die väterliche Erwartung”, 1789). Selles näidendis kõlas väidetavalt esmakordselt lavalaudadel eesti keel. Weimarist pärit Kotzebue (1761–1819) enda eesti keele oskuse kohta siinkirjutajal andmed puuduvad, oletatud on aga, et nimetatud näidendi eestikeelsed tekstiosad valmisid koos Friedrich Gustav Arveliussega (1753–1806), kellega Kotzebue Tallinna Saksa Asjaarmastajate Teatri asju ajas. Igatahes on „Isalikus ootuses” mõlemast rahvusest tegelaste suus lehekülgede kaupa head igapäevast eesti keelt, mille on kirja pannud sakslased. Sealhulgas kõnelevad näidendis sujuvalt mõlemat keelt nii sakslastest kui ka eestlastest tegelaskujud.

Oli Kotzebue enda eesti keele oskusega, kuidas oli – ehkki oletamisi ta midagi mõistis –, kuid tema enda perekonnas ja lastetoas räägiti kindlasti ka eesti keelt. Tema kolm abikaasat olid kõik baltisaksa aadlidaamid ja töid eesti keele mingilgi tasemel endaga abiellu kaasa. Eesti keele kasutuse kohta intiimses koduses sfääris leidub näide Kotzebue ühe tütre, kolmandast abielust sündinud Wilhelmine (Mimi) von Krusensterni (1812–1851) kirjavahetuses oma ema, Friederike von Kotzebuega (snd Krusenstern, lahutatud von Kursell). Viite sellele leiab Mimi lapselapselapse Eva Pernederi koostatud käsikirjalisest raamatust oma esiemast, mis on koostatud

kirjavahetuste ja perekonnadokumentide põhjal. Mimi kirjavahetuses pereliikmete ja emaga leidub lisaks elukorralduslikele ja argiküsimustele ka palju viiteid enesetundele ja meeleoludele. Olles napilt 20-aastasena värske abielunaisena mehevane mate majapidamises Peterburis, igatseb Mimi kodu ja ema järele:

Tema tundeelu keeb üle, ka kuna ta päris ei suuda ületada distantši uue, küll suguluses, kuid siiski seni tundmatu perekonnaga, siis pöördub ta, täis igatsust, oma ema poole. Ta vajab tema kehalist lähedust, tahaks tema „Kaisso“ olla. Nii nimetatakse Baltikumis ema süle, kui ta oma last kallistab ja enda vastu surub. See sõna kuulub baltisaksa lastetoa sõnavarasse, millele eesti hoidjad oma jälje jätsid. (Perneder 1990: 72)

See kodusust ja intiimsust taotlev *kaissu* ei kajastu veel küll „Baltisaksa sõnas-tikus“ (BSS), lähtudes selle praegustest allikatest, kuid sobitub teiste eestilaenuliste hellitussõnade loetellu, mis on jõudnud lastetoast laiemasse kõnekeelde ja mille kasutus on dokumenteeritud juba XVIII sajandist Johann Gotthelf Lindnerist (1762: 234) ja Johann Christoph Petrist (1802: 84) saadik, Hupelist rääkimata: *pai*, *pai(-)pai*, *pai(-)kindchen*, *paikind*, *paitöchterchen*, *paien* ~ *payen*, *bepaien*, *paichen*, *pailo* ~ *bailo*, *kullachen* ja *kulla*. Neist viimase kohta kirjutab Arvelius (1787: 14), et see sõna on „siinsete sakslaste juures juba peaaegu kodanikuõigused saanud“. Samasugust kodusust – mis hõlmab ka kulinaarset sfääri – toetab 2006. aastal läbi viidud küsitluse tulemusel (Bender 2008: 34–36) selgunud järjekordselt nn viimaste baltitsismide loend. Sulgudes on märgitud mainimiste arv 300 informandi seas ja eestikeelne tähendus: *Burkane* ~ *Borkane* (56, 'porgand'), *Pli(e)te*, *Plete*, *Pliite* (28, 'pliit'), *Span(n)*, *Solk-spann* (32, 'pang'), *Pratchen* ~ *Pratjen* (23, 'anekdoot, lugu'), *Goggelmoggel* (22, 'koogelmoogel'), *Pirogge* (21, 'pirukas'), *tilkern*, *tilku-tilku*, *es tilkst* (17, 'tilkuma'), *Sakuska* (17, 'sakuska'), *pliggern* (16, 'aasima, tõgama'), *solkern*, *solk*, *zolkern*, *solku-solku*, *Solkspann* (16, 'solkima', 'solgipang'), *Schaffrei* (13, 'sah-ver'), *Schmand* ~ *Schmant*, *Schmantbonbon* (12, 'koor', 'koorekomm'), *Kissel* ~ *Kissell* (10, 'kissell'), *Burke* (10, 'purk'), *Prüg(g)i* (9, 'prügi'), *Manna(brei)*, *Rosa Manna* ~ *Rosamanna* (8, 'mannapuder', 'roosamanna', 'mannavaht'), *Kur(r)at* (5, 'kurat'). Vähema esindatusega sõnu oli veelgi.

Eriti pärast Teist maailmasõda ilmunud baltisaksa ilukirjanduses ja memuaar-teostes esineb tihti eesti- ja lätikeelseid tsitaatsõnu, mis kannavad nostalgilist tähendus, edastavad kadunud kodumaad ilmestavat kohalikku koloriiti ja kokkuvõttes informeerivad lugejaid – paljudel puhkudel kirjutaja järeltulijaid, kellele tekst on suunatud – sellest, kuidas elu ennevanasti käis. Selliseid tekstinäiteid on palju, neid ka seletatakse lahti, andes muu hulgas tõlkeid. Alljärgnevalt paar sellekohast näidet. Hagudi mõisas kasvanud Leonhard von Krusenstjern (1873–1956) meenutab lapsepõlves mängimist kubjas Mihkel Kleinbergiga, lisades saksakeelses teksti mängu eestikeelse nimetuse ja ilmestades seekaudu mitmekeelset mõisakeskkonda XIX sajandi viimasel veerandil:

Ta oli alati väga kena meie, lastega, ja kui ta tuli üles papa juurde, ei jätnud me enne, kui ta polnud meile „Kiiga-Paua” teinud. See käis nii: ta võttis oma suure punase räti otsad kõvasti kahte kätte, meie istusime räti peale ja tema kiigutas meid mitu korda edasi tagasi, sinna juurde „Kiiga-paua” lauldes. (Krusenstjern 1979: 19)

Kui Mihkel Kleinbergi puhul võib arvata, et vestlus võis käia eesti keeles, siis järgmises näites, kus mõisa ilmub oma järjekordsel ringkäigul kerjus Pirgu Mart, toimus kogu vestlus eesti keeles ja essentsiaalsed repliigid on esitatud eestikeelseina:

Varasematel aegadel käis maad mööda ringi palju kerjuseid. Näiteks Pirgu Mart, uskumatult must, räbalais ja allakäinud inimene. [...] Kindlalt positsioonilt, ülevalt köögitrepi pealt jälgisime tema tegevust. Kuna ta aga levitas enda ümber metsikut haisu, hõikasime talle ülevalt ikka ja jälle: „Mart sa haiset.” Täieliku südamerahuga ja suutäit mäludes vastas ta seepeale: „Haisen jach.” See oli ainus vestlus, mis meil temaga oli, kuid see kordus ikka ja alati. (Krusenstjern 1979: 31)

Et Krusenstjern aga täiesti korralikult eesti keelt valdas, selgub teksti sõjaväe-teenistust kirjeldavast osast, kus ta 1893. aastal laatsaretis lamades vahendab kõrvalvoodis lamavat eestlasest sõdurit: „Laatsaretis minu kõrval lamas verinoor eesti poiss, kes sõnagi vene keelt ei osanud. Pidin talle kogu aeg tõlki mängima. Hiljem küsis poiss minu käest: „Kus küllast pois sa olet?” Ja kui ma talle seepeale vastasin, et ma olevat „moisniku poeg”, oleks ta peaaegu aukartusest ära surnud.” (Krusenstjern 1979: 80)

Seda, et keelt oskasid ka teised peale laste, kinnitab Tallinnas arsti pojana kasvanud Kurt von Wistinghauseni (1901) lugu Haapses suvitamisest, kus üks kohalik naine, Augu Leenu doktoriproua Dagmar Anna Hedwig von Wistinghausenile (sündinud von Ramm), südant kergendas, kasutades selleks lapsepõlves mõisas õpitud nn rituaalset sõnavara:

Armsa jumala kollektsiooni iseäranis kalliks objektiks tuli igaühel Augu Lenot arvata. Tema nimi tähendas: „august pärit Helene”, kuna tema juba mainitud väike onn paiknes luiteuurdes. Kas selline tagasihoidlik peavari ka Leno tegelik eluase oli, ei selgunud kunagi päris täpselt, kuna ta oma päritolu kohta silpigi ei lausunud. Kunagi ei lubanud ta meil heita pilku oma elupaika, mida ta suvel üldse tegelikult ei kasutanud. Augu Leno oli hommikul lihtsalt platsis ja kadus õhtul jälle. Nähtavasti magas ta kõrtsi pööningul, naabertalus või tallilakas. Kui me Haapsesse jõudsime, asus ta majaabilise kohale ja oli nii kaua, kui tema teeneid vajati. Kas sellel umbes viiekümneaastasel naisterahval ka kodanlik nimi oli, jäi selgusetuks. [...] Augu Leno ei olnud kuni 1912. aastani kordagi linnas käinud, ei olnud kunagi näinud trammi, autost rääkimata, ei suvatsenud elektrivalgusest, kui seda talle korra demonstreeriti, üldse midagi arvata, kuid sooritas kõiki praktilisi töid instinktiivse osavusega, seda alati pomina ning üminaga saates. [...] Ta ei olnud kunagi üheski koolis käinud, oli lapsepõlves aga mõisas mõned õuevormelid omandanud, mida ta mu emaga rääkides alati rituaalselt tarvitas. Oli tal midagi südamel, ilmus ta uksele, põlleots peos, et

„palun prauaga rääkida”. Kui majaproua oli vastanud „räki”, läks lahti pikk kirglik palaaver, millel tuli lasta tühjaks joosta, kuid mis tihti sisaldas kasutuskõlblikke soovitusi. Lõpu moodustas alati vormel: „Tänan prauat rääkimisse eest.” Temalt saime me, suure häbelikkuse ja keerutamise peale mõnda teada vanadest rahvakommetest, mis olid täiesti süütud, nagu näiteks jaaniöö pidamine, millest aga pastor ei tohtinud midagi teada. (Wistinghausen 1971: 105–106)

Taolist härraste juures asja ajamise kommet nimetab ka Krusenstjern: „Lõunapausi ajal või ka õhtuti tulid sulased või ka muu rahvas „juttule”, nagu seda nimetati” (Krusenstjern 1979: 103).

Eesti keele kasutamist tinginud tungiva vajaduse, salakeele ja protesti näited pärinevad Esimese maailmasõja ajast, mil sõja alates keelati Vene keisririigis järk-järgult ära saksa keele kasutamine avalikkuses ja kirjas. Baltisaksa sõnaraamatu koostaja Oskar Masingu abikaasa Isa Masing märkis oma päevikusse 16. detsembril 1914: „[---] tänasest on tänavanurkadel üleval teated, et poodides ja tänavail ei tohi enam saksa keelt kõnelda. Läksin just Tupikovi poodi ja juba mitte keegi ei saanud aru, kui juustu küsisin. Selline teguviis teeb meele kibedaks.” (Masing 16.12.1914) Tallinnas koges sama tänaval kirjanik Theophile von Bodisco:

Varsti ei tohtinud koguni tänaval enam saksa keelt rääkida. Kui ma ühel päeval Beatrice’iga nagu alati saksa keelt rääkisin, tuli üks kardavoi meie juurde ja ütles, et see on keelatud. Naersin ta esiti välja, aga tema oli täiesti tõsine. Ta tundis meid ja ütles, et ma pean teda uskuma. Ka lapsi viidi sellepärast politseisse, et nad olevat saksa keelt rääkinud. See tekitas sageli nõrdimust. Ma rääkisin lastega prantsuse keelt, aga Beatrice ei vastanud peaaegu üldse. Tal oli selle keele suhtes vastumeelsus, sest see oli „vaenlase keel”, tema meelest. Seetõttu ei osanud ta seda nii palju, kui oleks vaja olnud. Peagi ei tohtinud isegi kirjavahetust saksa keeles pidada. (Bodisco 2025: 307–308)

Nagu näha, kasutati eeldatava vene keele asemel prantsuse keelt, aga vajadusel ka eesti (ja kindlasti läti) keelt, nagu selgub mõnest säilinud näitest. Nii läkitas tsaarivõimude poolt ohtliku elemendina Siberisse asumisele saadetud Gustav von Pahlen 1916. aastal sugulastele Eestimaale kirja eesti keeles, kirjutades elust Siberis ning lahates majanduslikke küsimusi (Must 2016: 158). Eesti keeles – ja täpsemalt lõunaeesti murdes saatis Eestisse pojale kirja ka Jakob Hurda sakslasest lesk Jenny Hurt, kes elas Peterburis. Hurtade perekonna kirjavahetus on tervikuna saksakeelne, nimetatud kiri 29. jaanuarist 1916 on eestikeelne, 9. juulil 1917 öele kirjutatud kiri aga prantsuse keeles. Ilmselt polnud neid võimalik erateed pidi saata ja need tuli usaldada tsenseeritava tavaposti hooleks. (Hurt 1916, 1917)

Täiendava kood- ja salakeele rolli omandas eesti keel (*resp.* läti keel) pärast 1939. aasta *Umsiedlung*’it ja sõjajärgsel Saksamaal. Muidugi oldi ka varem eesti keelt kasutatud, kui oli soov, et kõrvalseisjad jutust aru ei saaks, või siis et rääkijaid Vene alama-tena venelasteks ei peetaks – mis oli baltisakslaste igipõline häda Saksamaal – või kui oli muud põhjust oma identiteeti varjata. 1851. aastal käisid Tartu tudengid Georg

ja Eduard von Oettingen koos oma nõo Victor von Strykiga suurel maailmareisil, viibides pea pool aastat Ameerikas. Reisiülevaates kirjutab tulevane Tartu ülikooli professor ja rektor Georg (Gori) von Oettingen Liverpoolis laevale asumist kirjeldades paraja annuse irooniaga järgmist:

Et olime unustanud endale kinni panna istekohad suurepärase auriku Asia salongis, pressiti meid selle viimasesse otsa, kuna olime aga kolmekesi, ei huvitanud meid eriti muu reisiseltskond, kes aga meie eesti keeles peetud konversatsiooni üle väga üllatunud oli, sellest sõnakestki mõistmata, ehkki olles ise pärit kõigist ilmakaartest. Eesti keeles rääkimisega oli meie jaoks seotud teatav eesmärk, mille põhjus – mul tuleb seda tunnistada – ei ole kõige meeldivam. Pean silmas meie rahvuse määramatust. Saksamaal oli igamees imestunud meid nii heas saksa keeles rääkimas kuuldes, kuid siiski ei tahtnud nad meid oma kaasmaalasteks pidada ja neil oli teatavas mõttes ka õigus. Kui seevastu mõni ameeriklane meid saksa keelt rääkimas kuuleb, peab ta meid sakslasteks. Enamikus Ühendriikide ingliskeelsetes osades peetakse sakslast vaeseks mehikeseks, kes tuleb Ameerikasse, et seal endale leiba teenida, ja keda seal samavõrra haletsetakse kui ka põlatakse. Sest mehe – ja kahjuks tihti ka ainsamaks – mõõduks on tema varandus. Venelases seevastu nähakse suurmaaomanikku ja tõesti peene haridusega džentelmeni, kes on harjunud liikuma kõrgseltskonnas. Nüüd kavatseme läbi Ühendriikide idaosa reisida venelastena, läbi lääneosa aga sakslastena, sest oleme aegamööda õppinud selle maailma eelarvamuste ja teadmatusega leppima. (Die drei Akademiker: 15)

Kood- ja salakeelena toimisid eesti (ja ka läti) keel baltisakslaste seas pärast Baltikumist lahkumist, levinud on lood selle kasutamisest jõulukinkide aruteluks, et lapsed aru ei saaks, või jootraha suuruse arutamiseks restoranis. Levinud on ka sissekukkumise süžee, kus arvatakse, et kõrvalseisja ju ometi aru ei saa, mida temast räägitakse. Ralf J. Siré on oma kogumikus „Balten in aller Welt” („Baltlased kogu maailmas”) toonud ära loo sõjajärgselt Saksamaalt, kus „Fairy v. St.”³ sõitis tuubil täis rongiga Nürnbergi, reisimoonaks kaasas potitais mannaputru. Olles sõjajärgsete kitsaste aegade kohta ootamatult heas kaalus, kuuleb ta rongis sööma asudes samas vagunis üht noort meest teisele eesti keeles ütlemas: „Vaata – se paks – juba tal on tarvis sööma!” Mõningase kohmetuse järel otsustab Fairy siiski uuesti sööma asuda, mille peale noormehed jätkavad konversatsiooni: „Vaata – se paks ei anna rahu! Tal on tõesti tarvis sööma!” Selle peale Fairy pöördub noormeeste poole ja vastab – samuti eesti keeles: „Kui se teid huvitab – mul on mannapudru ja suhkrut on mul ka!” Selle teate peale noormehed muidugi häbenevad ja vabandavad saksa keeles. Ja lisaks loomulikult selgub, et üks neist on koguni Fairy lihane nõbu, kes vahepealse kümne aasta jooksul on suureks kasvanud. (Siré 1987: 3–4)

Ilukirjandusliku teksti näiteks, kus säärased baltisaksa keelepruugi omasõnad omandavad stiilivõttena laiema tähenduse ja kannavad kodutunnet võõrsil, on eespool nimetatud „Topsy”-loo autori Else Hueck-Dehio vesteline jaanipäevalugu

³ Oletatavasti 1926. aastal sündinud Fairy von Stackelberg, vt ERA.1.2.1046.76.1.

„Fast wie zu Hause. (Eine kleine sprachliche Studie)” („Peaegu nagu kodus. (Väike keeleline uurimus)”)), mille sisuks on baltisaksa põgenike omavaheline jaanipäeva tähistamine Saksamaal 1945. aastal olusid ja puudust trotsides. See lühike tekst on oletatavasti esmailmunud 1970 ning sisaldab tohutul hulgal baltisaksa sõnavara, olles riigisaksa lugejale mõeldes varustatud 37 joonealuse sõnaseletusega ja jättes teist samapalju seletamata. See on laadilt pikk *Pratchen* ehk anekdootlik lugu, mille lisaks edastada sügavam mõte. Selleks on võõrsil vaimselt hakkamasaamine, tehes koduseid asju ja kasutades kodust sõnavara, et kodumaad ja koduseid olusid taas luua. Lugu kujutab endast omalaadset baltisaksa ellujäämiskunsti näidisteksti. Tekstis üritab minajutustaja, sõjapõgenike perepea härra von Zet täpsustamata elukohas kuskil maal, igatahes ühes lääneliitlaste okupatsioonitsoonis, perekonna ja sõpradega tähistada jaanipäeva: teha lõket, hankida selleks vajalikku kombekohast toidukraami ja korrakski tunda end „nagu kodus”. Vestelises laadis esitatud teksti lõpus jõutakse siiski ühiselt rõõmsalt tule ääres istudes ja lõõtsa saatel lauldes nukra tõdemuseni, et ehkki ei olda näljas ja süüakse koogelmoogelit, ollakse samamoodi ukse taga seisjad ja ukse taha jäetud, nagu Wolfgang Borchert 1946. aastal valminud ja 1947. aastal raadios esmaettekantud näidendi „Ukse taga” (e k Borchert 1960) peategelane, sõjavangist tagasipöörduja, kel pole kuhugi minna ja kes jäetakse näljaselt ukse taha tähtede alla (Hueck-Dehio 1970: 232–236). Olusid trotsiv humoristlik hoiak, millega sõjapõgenikena ja hiljemgi eneseteadvust ülal hoiti ja mida riigisakslased baltisakslaste arrogantsiks pidasid, nähtub paljudest sõjajärgsetest baltisaksa tekstidest. Laiemalt on see sõnastamist leidnud baltisaksa kuukirjas *Baltische Briefe*, mis hakkas ilmuma novembris 1948 Marburgis, esialgu veel kirjutusmasinal trükituna ja neljaleheküljelisena. Esimene tiraaž oli 982 eksemplari (Kleist 1969: 117). *Baltische Briefe* 5. numbris, mis ilmus märtsis 1949, sõnastas pseudonüümi Kajak kasutanud baltisaksa ajakirjanik Erik Jacobson (1908–1952) oma filipikas paljude baltisakslaste jaoks neid valdavad mõtted, peites suuri tundeid ja mõisteid toidunimetuste vahele ja taha:

Baltikumis oli igavam kui siin. Süüa tehti ikka kasehalgudega ja kui selleks tuju polnud, siis mindi kas Schwarzi juurde, Estoniasse või Holbergi juurde ja seal sai kõike, mida aga tahtsid. – Küll on aga igav säärane elu, ei mingit vaheldust! „Ükstakama!”⁴ öeldi enda ette, „me tahame ära *heim ins Reich!* Aitab küll sellest hapupiimast, silmudest, olgu lõpp pekipirukate ja bubertiga, põrgusse rosolje ja seljanka!” Nüüd siis saime, mis tahtsime! Suur vaheldus! Nüüd siis võime poodi minna ja panges pohla-moosi või sissetehtud riisikaid nõuda. – Mitte keegi ei saa sinust aru! Nagu kuu peal! Ei mingit voorimeest, *Kurländer*, *Stojak* ja *Schnittchen*⁵ on tundmatud suurused, keegi ei oska bridži mängida ning Tallinna kilud, Reineri šokolaad, Stude martsipan, Engelhardti koorekompvekid ja muud sarnased moraalsed kategooriad puuduvad samuti, magushaput leiba ja vesikringleid pole ja haridus on ka ainult sõnakõlks. – See-eest on saada lõssi! Suureks plussiks on aga see, et me oleme nüüd täielikult aru

⁴ Algupärandis: *Strunt*.

⁵ Eri suuruses napsiklaasid, maht tõlgenduseti erinev. Ritta kuulusid veel nt *Livländer*, *Estländer*, *Baby*, *Jungchen*, *Erwachsener*. Eesti traditsioonist võib tuua paralleeli viinapudelite rahvapäraste nimetustega suuruse järgi, nagu *asunik* või *riigivanem*.

saanud, et meie oleme maailma parimad inimesed! Ja üldiselt teame me niikuinii: ükskõik, kuidas me ka talitanud oleksime, igal juhul oleks see vale olnud. Selles mõttes pole vahet, kas rännata välja või siia jääda. Viimased baltlased oleme niikuinii. (Kajak 1949: 3)

Keeleoskusest sai ka ühenduslüli ja ühendav element baltisakslaste ja eestlaste vahel muutunud oludes, kus omavahelised suhted uuesti defineeriti. Baltisaksa kuu- kirja *Baltische Briefe* (BB) 3. numbris, mis ilmus jaanuaris 1949, on esilehel lühike juhtkirjalik seisukohavõtt, allkirjastatud pseudonüümiga –sta–, sisuks on järgmine mõttearendus:

BB-s antakse kaasmaalastele ettekujutus asjade arenemisest kodumaal. Lisaks sellele peaks kajastamist leidma ka eesti ja läti emigratsiooni elu, eriti nende suhtumine kodumaa-küsimusse ja meisse. Viimased kümme aastat on kaasa toonud tohutu muutuse meie suhtumisse eesti ja läti kodumaakaaslastesse. Ajalooline koorem, mis neid suhteid on varem varjutanud, näib, nagu meile tundub, olevat vahepealsete sündmuste läbi oma tähenduse kaotanud. Eelarvamuste ja tõrksuse vana müür on aja haamrilöökidest all kokku varisenud – ja seal, kus see veel püsib, on see küps lammutamiseks. BB annab leheruumi Balti eksilpressile ja kutsub kõiki kaasmaalasi üles sel teemal arvamust avaldama. (–sta– 1949)

Selle pseudonüümi taga peitub hilisem väga nimekas Lääne-Saksa diplomaat ja riigiametnik, baltisakslane Bernd von Staden (1919–2014). Nii viitab *Baltische Briefe* väljaandja Wolf von Kleist ühes intervjuus 1969. aastal, mil väljaande igakuine tiraaž oli kasvanud 9000 eksemplarile, jõudes rehkendamisi ligikaudu 50 000 lugejani. Kleist selgitab väljaande poliitilist põhihoiakut algusest peale:

BB tahab olla selgelt enamast ja teistmoodi kui ainult „kodumaalt pagendatute” leht. See on leht, mis võimaluste piires annab ruumi kõigile balti organisatsioonidele ja institutsioonidele enda ja oma arvamuste tutvustamiseks, ja kindlasti mitte ei ole tegu baltisaksa ametliku büllետääniga. Selle poliitilise kontseptsiooni olulisimat osa tahaksin markeerida tsitaadiga 1949. aasta jaanuaris ilmunud kolmandast numbrist. See tsitaat pärineb meie kaasmaalase, praegu diplomaatilises teenistuses tegeva Bernt von Stadeni artiklist. (Kleist 1969: 119–120).

Stadeni väljaöelduga sarnase mõttekäigu sõnastab 15 aastat hiljem üks baltisakslaste arvamusiilidreid, ajaloolane Arved von Taube (1905–1978) Heidelbergis 1964. aastal toimunud esimese ühise Balti rahvaste kommersi – kus lisaks baltisakslastele osalesid välisest ja -läti korporatsioonide liikmed – toimumise puhul:

Ühise kodumaa kaotuse tõttu on varasemad pinged rahvuste vahel tänaseks oma tähenduse kaotanud. Baltisaksa, eesti ja läti korporantide tihedam koostöö võiks tugevdada kogu Balti haritlaskonna riikideülest kokkuhoidmist ja anda Balti rahvaste vabaduse- ja enesemääramissoovile laialdasema kõlapinna avalikkuses. (Taube 1964)

Uuel tasandil jätkunud või alanud suhtlus väljendus kirjavahetustes ja aegade lahenedes ka kodumaa-külastustes, mida kajastati reisikokkuvõtetes ja -ülevaadetes. Vihula mõisaomanikud von Schubertid otsisid kontakti Eestis 1960. aastal, saates Vihulasse eestikeelse kirja, lootes mõnd omaaegset inimest tabada. Kiri on kirjutatud kirjutusmasinal, mistõttu võib õ-tähe puudumise ka selle kraesse arvata.

Armas perekond Volli Ruuslep ehk perekond Arthur Veerman! Palju tärvitused saadama teile ja kõikidele kes meid veel mälistavad. Minu abimees ja isa suri 1942 Poomis. Dora suri 1943. Wolfgan'i käast saime juuli 1943 viimased sõnumid Oreol'ist. Dora lapsed, pois ja tütar, on 1944 saadik meie juures, nende isa on ka surnud. Meil on väike korter siin Hamburg'is. Ursula töötab ühes kuntos. Meie loodame südamest Teie käast teadusi saada. Kõige paremate südamlikkude tärvitustega oleme Constance ja Ursula Schubert. (Schubert 1960)

Reisikirja näiteks olgu Sven Siversi kokkuvõte 1972. aastal turistina Eestisse sooritatud reisirist, kus ta käis Tartus ja Tallinnas, leides igal pool head vastuvõttu – „kui rääkida eesti keelt ja olla Revalis sündinud, avanevad kõik ukseid” – kuni taksojuhi küsimuseni, „kas oleme tulnud, et päriks jääda” (Sivers 1972). Sivers otsib aadressbüroo abil üles perekonna kunagise teenija Sofie. Suhtlusest Sofiega ilmneb, et endisi teenijaid omavahel ühendav nähtamatu võrgustik töötab laitmatult: „Seda, et mu vend sõjast tagasi ei tulnud ja et minust on arst saanud, teadis Sofie juba, ja seda tema ühe ametikaaslase kirjavahetusest oma varasemate tööandjatega” (Sivers 1972). Reisikirjas esinevad ka mõned eestikeelsed fraasid ja nimed nagu „pesu-Ida”, „muhu sussid”, „sveni tõnismäelt”; „tõnismäega ei ole mul midagi tegemist”, „kas meie linn ei ole ilus?” jne.

Lõpetuseks lugu eesti keele oskuse kasulikkusest kriitilistes olukordades. Peal kirja all „Polüglott” ilmus see lugu juulis 1976 Göttingenis tegutseva baltisaksa korporatsiooni Curonia väljaandes Göttinger baltische Corps-Blätter:

Eestimaalt pärit Preili G.-d ja tema Viini sõbrannat ründas kord Austrias ühel mägi-aasal sokk. Sokk paiskas sõbranna pikali ja hakkas tema peal sõrgadega trampima. Preili G.-l õnnestus lõpuks sokk vägisõnade abil minema peletada. Küsimuse peale, milliste arusaamatute sõnade abil olevat tal see õnnestunud, väitis ta, et ta olevat Austria sokule paisanud näkku eestikeelsed sõnad: „Kasi minema!” Ja see olevat mõjunud! (Gnadenberg 1976: 19)

Kokkuvõtteks

Võib nentida, et Eestist pärit või siin kasvanud baltisakslaste seas oli eesti keele suuline oskus läbi aegade erineval tasemel olemas ning leidis ka mõnel puhul kirjapanemist. Teema vähese uurituse tõttu on kõik leiud vastava uurija nägu ja tahaks loota, et edaspidi jõuab teaduskäibesse rohkem juhu- ja kaasuvaid leide. Artiklis käsitletud pudemed XVIII–XX sajandist jagunevad baltisakslaste eesti keele kirjaliku kasutuse

näited nelja hägusate piirjoontega kategooriasse: a) kohalik koloriit ja/või nostalgilisus, b) kodune omainimeste vaheline suhtlus, c) sala- või koodkeel ja välistest oludest tingitud vajadus või protesti märk, d) ühendav element. Kõigi nende kategooriate vahel esineb puutepunkte või kogunisti kattuvusi.

Artikli valmimist on toetanud kultuuriministeeriumi eesti kultuuri teadus- ja arendusprogrammi projekt „Baltisaksa ellujäämiskunstid – baltisakslaste lapsepõlvkogemused ja kodumaa (taas)loomine“ (KUM-TA58).

ARHIIVIALLIKAD

Carl-Schirren-Archiv (Carl Schirreni Arhiiv)

Sivers, Sven 1972. Reise nach Reval. CSG AR 19–13.

Dokumentesammlung des Herder-Institutes Marburg (Marburgi Herderi Instituudi dokumendikogu)

Die drei Akademiker. – Sechs Brüder von Oettingen. Bd. 3. Dargestellt von Arved von Oettingen. DSHI 190, Livland 33.3.

Masing, Isa 16.12.1914. Tagebuch der Isa Masing, geb. Sticinsky, 1912–1941, DSHI 100 Masing 024–.

Eesti Rahva Muuseum, korrespondentide vastuste arhiiv

Schubert 1960 = Constance ja Ursula von Schuberti kiri Vihulasse 7.07.1960. – Vihula küla ja mõis ajaringis. Koost Harald Kadari, 1977. ERM-KV320, lk 24.

Rahvusarhiivi meediateek

Fairy Stackelberg. Passitaotluse foto, 1939. ERA.1.2.1046.76.1

VEEBIVARAD

BSS = Baltisaksa-saksa-eesti-läti sõnaraamat. Toim Anne Arold, Reet Bender. Eesti Keele Instituut, 2019. <https://arhiiv.eki.ee/dict/bss>

KIRJANDUS

Aabrams, Vahur 2023. Texts from a carnivalesque time of change: Four poems in Estonian Half-German. – Journal of Baltic Studies, kd 54, nr 4, lk 801–819.

<https://doi.org/10.1080/01629778.2023.2244481>

Arvelius, Martin Heinrich 1787. Phraseologie meines Vaterlandes. – Für Geist und Herz. Eine Monatsschrift für die Nordischen Gegenden, kd 3, lk 1–20.

Bender, Reet 2008. Die Deutschbalten und das baltische Deutsch anno 2006. – Germanistik als Kulturvermittler: Vergleichende Studien. Vorträge der III. Germanistenkonferenz an der Universität Tartu. (Humaniora: Germanistica 3.) Toim Terje Loogus, Reet Liimets. Tartu: Tartu University Press, lk 21–40.

Bender, Reet 2021. Baltisaksa keelest ja kolmest kohalikust keelest. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost Inna Põltsam-Jürjo, Jüri Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 39–67.

- Bender, Reet 2023.** „Schanno bleibt treu”: Schanno von Dinakant as the last hero of Half-German poetry. – *Journal of Baltic Studies*, kd 54, nr 4, lk 821–834.
<https://doi.org/10.1080/01629778.2023.2237969>
- Bodisco, Theophile von 2025.** Unustusehõlma vajunud maailmad. Ühe Eestimaa daami mälestusi. Välja andnud Henning von Wistinghausen. Tlk Tiit Relve. Tallinn: Argo.
- Borchert, Wolfgang 1960.** Ukse taga. [Draußen vor der Tür.] Tlk August Sang. – *Loomingu Raamatukogu*, nr 3. Tallinn: Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus.
- Gnadenberg, W. 1976.** *Polyglott*. – *Göttinger baltische Corps-Blätter*, kd 18, nr 31, lk 19.
- Hiio, Toomas 2007.** Eesti-, Liivi- ja Kuramaa üliõpilased Saksamaa korporatsioonides. – *Vivat Academia*. Üliõpilasseltsid ja -korporatsioonid Eestis. Peatoim Helmut Piirimäe, tegevtoim Meelis Burget. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 51–59.
- Hoheisel, Carl 1860.** Einige Eigenthümlichkeiten der deutschen Sprache Estlands. Ein Beitrag zu einer deutschen Grammatik für die Ostsee-Provinzen von Carl Hoheisel, Oberlehrer der deutschen Sprache und Literatur am Gymnasium zu Reval. Reval: Lindfors Erben.
- Hueck-Dehio, Else 1956.** Topsy's sonderliche Liebesgeschichte. Eine Idylle aus dem alten Estland. Heilbronn: Eugen Salzer-Verlag.
- Hueck-Dehio, Else 1970.** Fast wie zu Hause. Erinnerung aus dem Sommer 1945. (Eine kleine sprachliche Studie.) – Sankt-Georgs-Tag im alten Estland. Heiteres und Besinnliches von baltischen Erzählern. Toim Erik Thomson. Tübingen–Basel: Horst Erdmann Verlag, lk 232–236.
- Hupel, August Wilhelm 1774.** Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Kd 1. Riga: Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1795.** Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehistland. Nebst eingestreuten Winken für Liebhaber. – A. W. Hupel, Neue nordische Miscellaneen, nr 11–12. Riga: Hartknoch, lk XVIII–XIX.
- Hurt 1916** = Jenny Hurda kiri pojale 29.01.1916. – Jakob Hurda perekonna kirjavahetus aastail 1866–1917. Kd 2. 1897–1917. Koost Henno Lender, tlk Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, 2007, lk 351–352.
- Hurt 1917** = Jenny Hurda kiri õele 9.07.1917. – Jakob Hurda perekonna kirjavahetus aastail 1866–1917. Kd 2. 1897–1917. Koost Henno Lender, tlk Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, 2007, lk 354–355.
- Jänes, Marin 2024.** „Wir tanzten nach Wioli, alle anderen tanzten nach Torropil.” Die historische Mehrsprachigkeit in deutschsprachigen Anekdoten des Baltikums. – Einheit des Faches – Vielfalt der Perspektiven. Ausgewählte Beiträge zum XII. *Nordisch-Baltischen Germanistentreffen* in Reykjavík vom 8.–10. Juni 2022. (Nordeuropäische Arbeiten zur Literatur, Sprache und Kultur 19.) Toim Frank Thomas Grub, Ewald Reuter, Oddný G. Sverrisdóttir. Berlin: Peter Lang, lk 95–107. <https://doi.org/10.3726/b22111>
- Kajak [Erik Jacobson] 1949.** Historische Tatsachen. – *Baltische Briefe*, nr 5, lk 3.
- Kalda, Maie 2000.** Jacob Johann Malm ja makarooniline luule. – M. Kalda, Mis mees ta on? (*Collegium litterarum* 12.) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 82–149.
- Kentmann, Ingeborg 1980.** Eine Atempause lang. Kindheit und Jugend im Baltikum zwischen zwei Weltkriegen. Freiburg–Basel–Wien: Herder.

- Kleist, Wolf Baron 1969.** Baltische Briefe. Ein Gespräch der Redaktion des Jahrbuches mit dem Herausgeber der Baltischen Briefe, Baron Wolf Kleist. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1970. Kd XVII. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, Deutsch-Baltische Landsmannschaft im Bundesgebiet, lk 117–121.
- Kotzebue, August von 1789.** Die väterliche Erwartung, eine ländliche Familien Scene in Esthland mit untermischten Gesängen vom Präsidenten v. Kotzebue, in Musik gesetzt vom Herrn Professor Hoerschelmann. Reval: Iversen und Fehmer.
- Krause, Peter 1979.** „O alte Burschenherrlichkeit.“ Die Studenten und ihr Brauchtum. Graz–Wien–Köln: Styria.
- Krusenstjern, Leonhard von 1979.** Erinnerungen. Toim Arvid von Krusenstjern. Aalen: A. von Krusenstjern.
- Lehiste, Ilse 2000 [1965].** Luuletus Halbdeutschis ja mõned küsimused substraadi kohta. – I. Lehiste, Keel kirjanduses. (Eesti mõttelugu 36.) Koost Jaan Ross, tlk Eva Liina Asu, Ene-Reet Soovik, Taive Särg. Tartu: Ilmamaa, lk 121–134. [Ilse Lehiste, A poem in *Halbdeutsch* and some questions concerning substratum. – Word. Journal of the Linguistic Circle of New York 1965, kd 21, nr 1, lk 55–69. <https://doi.org/10.1080/00437956.1965.11435418>]
- Lindner, Johann Gotthelf 1762.** Abhandlung von der Sprache überhaupt, und insbesondre eines Landes, nebst einer Sammlung einiger Liefländischen Provinzialwörter und Ausdrücke. – J. G. Gotthelf, Beitrag zu Schulhandlungen. Königsberg: bey Gebh. Ludwig Woltersdorffs Wittwe, lk 205–256.
- Lukas, Liina 2021 (koost).** Balti kirjakultuuri ajalugu. Kd I. Keskused ja kandjad. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Masing, Oskar 1923.** Baltisches Deutsch. – Zeitschrift für Deutschkunde, kd 37, nr 2. Leipzig: Teubner, lk 83–89.
- Must, Aadu 2016.** Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja Esimene maailmasõda. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Nottbeck, Berend von 1987.** 1001 Wort Baltisch. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.
- Perneder, Eva 1990.** Zwischen Konvention und Passion. Das Leben der Mimi von Krusenstern nach ihren Briefen und Tagebüchern. Berlin.
- Petri, Johann Christoph 1802.** Ehistland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehistland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. Erster Theil. Mit vier Kupfern. Gotha: Ettinger.
- Plath, Ulrike 2011.** Emad, ammed ja korsetid. Balti naised biidermeieri ajal. – Balti biidermeier. Panoraame ja lähivaatlusi. (Eesti Kunstimuuseumi toimetised 1 (6).) Toim Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, lk 153–168.
- Sallmann, Carl 1872.** Zur Grammatik der deutschen Mundart in Estland. – Baltische Monatschrift, kd 21 (Neue Folge, kd 3), nr 9–10, lk 401–418; nr 11–12, lk 497–513.
- Sallmann, Carl 1873.** Die Deutsche Mundart in Estland. Ein Versuch. Cassel: Kay.
- Sallmann, Karl 1877.** Lexikalische Beiträge zur deutschen Mundart in Estland. Inaugural-Dissertation der philosophischen Facultät zu Jena zur Erlangung der Doctorwürde. Leipzig: Grumbach.
- Sallmann, Karl 1880.** Neue Beiträge zur deutschen Mundart in Estland. Reval: F. Kluge.

- Sallmann, Karl 1887.** Eine Nachlese zur deutschen Mundart in Estland. – Baltische Monatschrift, kd 34, nr 6, lk 463–471.
- Schilling, Jonathan 2020.** Else Hueck-Dehio (1897–1976) und ihre estländischen Geschichten als deutschbaltischer Erinnerungsort. Semikonfessionelle Regionalliteratur und die Rezeption baltischer Kultur in der Bundesrepublik. – Archiv für Kulturgeschichte, kd 102, nr 1, lk 167–194. <https://doi.org/10.7788/arku.2020.102.1.167>
- Siré, Ralf J. 1987.** Balten in aller Welt. „Nein – so ein Zufall...!“ Wie das Leben so spielt. München: Privatdruck.
- sta– [Bernt von Staden] 1949.** In den BB wird ... – Baltische Briefe, nr 5, lk 1.
- Taube, Arved Baron von 1964.** Geschichte der baltischen Verbindungen. – Heidelberger Tageblatt 30. IV.
- Taube, Otto von 1944.** Im alten Estland. Kindheitserinnerungen. Stuttgart: Köhler.
- Turmann, Ernst 1992.** Pikva. Tlk Hanna Miller. – Loomingu Raamatukogu, nr 37–39. Tallinn: Periodika.
- Undusk, Jaan 2008.** Baltisaksa kirjanduse breviaar: põhilaad, erijooned, esindajad. – Rahvuskultuur ja tema teised. (Collegium litterarum 22.) Toim Rein Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 93–122.
- Undusk, Jaan 2009.** Eesti lugu: Siegfried von Vegesack „Balti tragöödia“. – Eesti Päevaleht 30. I.
- Undusk, Jaan 2011.** Baltisaksa kirjakultuuri struktuurist. Ärgituseks erinumbri lugejale. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 561–571.
- Vegesack, Siegfried von 2009 [1935].** Balti tragöödia. Romaanitriloogia. (Eesti lugu 20.) Tlk Tiit Relve. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia. [S. von Vegesack, Die baltische Tragödie. Eine Roman-Trilogie. Berlin: Deutsche Buch-Gesellschaft, 1935; kd 1: S. von Vegesack, Blumberghof. Geschichte einer Kindheit. Berlin: Universitas, 1933; kd 2: S. von Vegesack, Herren ohne Heer. Roman des baltischen Deutschtums. Berlin: Universitas, 1934; kd 3: Totentanz in Livland. Roman. Berlin: Universitas, 1935.]
- Verschik, Anna; Saagpakk, Maris 2023.** Multilingualism in the Estonian translations of Baltic German literature. – Methis. Studia humaniora Estonica, kd 25, nr 31–32, lk 77–107. <https://doi.org/10.7592/methis.v25i31-32.23314>
- Whelan, Heide W. 1999.** Adapting to Modernity. Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 22.) Köln–Weimar–Wien: Böhlau. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412322342>
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1854.** Einige Bemerkungen über die deutsche Sprache in Ehtland. – Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, nr 6, vg 93–95; nr 7, vg 111–114; nr 8, vg 124–128; nr 9, vg 143–146.
- Wilhelmi, Anja 2008.** Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800–1939). Eine Untersuchung anhand von Autobiographien. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Wistinghausen, Kurt von 1971.** Estland – ferne Welt. Ein Jugendweg. Stuttgart: Urachhaus.

Reet Bender (snd 1974), PhD, Tartu Ülikooli maailma keelte ja kultuuride instituudi germanistika professor ja baltisaksa uuringute keskuse juhataja (Lossi 3, 51003 Tartu), reet.bender@ut.ee

Fragments of Baltic Germans' everyday written Estonian in the 18th–20th centuries

Keywords: cultural history, Baltic Germans, Baltic German language, multilingualism, language use, diaspora

This article explores the everyday written use of Estonian by Baltic Germans in the 18th–20th centuries, drawing on a wide range of illustrative examples. It focuses on surviving chance fragments that reflect the multilingual cultural sphere of the period. Approaching the topic from a cultural-historical perspective, the article describes the Baltic Germans' use of Estonian (resp., Latvian) as situational and functional, shaped by their living environment, social position, and the dynamics of historical circumstances. From the examples, four principal contexts of use emerge: (a) expression of local colour and nostalgia, (b) domestic interpersonal communication, (c) secret or coded language and a sign of protest, and (d) a unifying element across different national groups. Examples drawn from varied and sometimes unexpected sources point to the natural presence of Estonian in Baltic German culture. Estonian, acquired in childhood through interaction with servants, often became the first language, later supplanted by German, French, or Russian, yet leaving lasting traces in domestic speech. Estonian acquired particular significance as a secret language outside the home or in difficult circumstances, most notably after the Second World War in Germany and beyond, where, in addition to its practical value, it also took on an identity-forming or identity-affirming role, serving as a cultural bridge between different national groups.

Although the extant material is fragmentary, it nevertheless reveals the linguistic interweaving and cultural interaction that calls for more systematic investigation. The aim of this article is to encourage scholars to bring similar chance findings into academic circulation, thereby contributing to a fuller understanding of the coexistence of Baltic Germans and local languages, as well as the multilayered nature of cultural memory.

Reet Bender (b. 1974), PhD, University of Tartu, Institute of World Languages and Cultures, Professor of German Studies, Head of the Centre for Baltic German Studies (Lossi 3, 51003 Tartu), reet.bender@ut.ee